

JAN ŠTĚPÁN

KLASIFIKACE NOREM

Vyhovět tématu naznačenému názvem článku při zachování dostatečné míry obecnosti si žádá především vymezení přiměřených a gnoseologických předpokladů. Základními pojmy, se kterými zde budeme operovat, jsou pojmy norma a normativní soustava. Normou rozumíme jazykový výraz, který vyjadřuje příkaz, zákaz nebo povolení. Odtud je zřejmé, že u normy nelze hovořit o její pravdivosti či nepravdivosti.¹ Z důvodů zejména aplikační povahy sdružujeme jednotlivé normy do vyšších celků — normativních soustav. Normativní soustavou rozumíme hierarchicky organizovaný systém norem. Uspořádání takového systému je realizováno operací odvoditelnosti.²

Podmínky, které nám umožní další zkoumání norem, jsou obsaženy v následujících předpokladech o jednotlivých normách, resp. o normách jako prvcích normativních soustav:

a) Normy mají rozpoznatelnou strukturu. Tato podmínka (syntaktický aspekt) zaručuje možnost odvozovat z daných norem normy další — sekundární, rozšiřovat normativní soustavy zevnitř. U každé normy, která je prvkem normativní soustavy, je zjištělná její pozice v hierarchii systému.

b) Normy mají rozpoznatelný smysl (sémantický aspekt) — především lze u nich zjistit normativní typ. I když normy nelze verifikovat, je možnost identifikace normativního typu postačující podmínkou pro zkoumání konzistence souborů norem.³ V rámci normativní soustavy lze u každé normy zjistit její sílu (absolutní i relativní).

c) Normy, resp. normativní soustavy slouží jistému účelu (pragmatický aspekt) a je tedy z tohoto hlediska hodnotitelná jejich srozumitelnost, přesvědčivost, účinnost, stranickost ap.

Vycházejíce z těchto přirozených předpokladů můžeme vymežit takové obecné charakteristiky norem, které jsou — jako složky jednotlivých norem — rozlišitelné jak na syntaktické,⁴ tak na sémantické úrovni. Obecně lze tedy u norem rozlišovat tyto konstituenty:

1. *Obsah normy* — jednání, které může, musí nebo nesmí být provedeno. (To, co norma předepisuje.)

2. *Podmínky aplikace normy* — situace, s jejímž nastoupením má být provedeno jednání předepsané normou (tj. okolnosti, za nichž se norma aktivizuje, je účinná).

3. *Adresát (subjekt) normy* — individuum či třída individuí, kterému je norma určena, které se má normou řídit, vyplnit ji.

4. *Normativní typ* (charakter normy) — příkaz, zákaz nebo povolení činnosti udané obsahem normy.⁵

Poznamenáváme, že pro právní normy je užívána specifická terminologie k označení složek norem. Přitom je použita hrubší rozlišovací úroveň a odráží se zde i speciální účel tohoto druhu norem. Podmínky aplikace se nazývají hypotéza a u normativní složky se předpokládají dvě části, z nichž však jedna může případně chybět.⁶ Dispozice předepisuje jisté jednání v případě, že byla splněna hypotéza a sankce předepisuje jisté jiné jednání v případě, že byla splněna hypotéza, ale dispozice nikoliv. U hypotézy a dispozice je adresát normy subjektem, u sankce objektem. Sankce je jedním z faktorů, které zaručují, že jsou normy plněny. Pro sankce však platí tytéž zásady jako pro nesankční normy. A sankce není výsadou jen právních norem.⁷

Nyní můžeme přistoupit k vlastní klasifikaci norem, kterou provedeme jednak pro jednotlivé normy chápané izolovaně, jednak pro normy, které jsou prvky nějaké normativní soustavy.

I. KLASIFIKACE NOREM MIMO NORMATIVNÍ SOUSTAVY

Pro klasifikaci tohoto druhu se nabízí řada kritérií. Zde se zaměříme na taková členění a hlediska, která mají nějakou váhu při budování normativních soustav. Jde tedy o takové formální i neformální vlastnosti norem, k nimž je třeba přihlížet, chceme-li vytvořit kvalitní normativní soustavu.

I.1 Syntaktické třídění

Elementární a složené normy. Elementární norma je strukturálně dále nedělitelná (což ovšem neznamená, že nemůže mít žádný normativní důsledek), neobsahuje žádnou takovou vlastní část, která by sama o sobě byla normou. Složená norma je vytvořena z elementárních norem (aspoň z jedné) pomocí logických spojek na základě příslušných syntaktických pravidel.

Singulární a obecné normy. Východiskem je kvantitativní hledisko (ne zcela analogicky s klasickou predikátovou logikou, neboť existenční kvantifikátor není v normativní logice smysluplně použitelný⁸). Norma singulární je určena jedinému adresátu, norma obecná je určena celé uvažované třídě adresátů.⁹

Hypotetické a kategorické normy. Vyskytují-li se ve formulaci normy podmínky aplikace — hypotéza, nazýváme ji hypotetickou, neobsahuje-li hypotézu (tj. je nepodmíněná), nazýváme ji kategorickou. Požadujeme-li, aby formulace norem obsahovala všechny složky vyjmenované v úvodu,

pak lze kategorickou normu vyjádřit jako zvláštní případ hypotetické normy tak, že podmínka (aplikace normy) je vždy pravdivá (tautologie). Hypotetickou normou je pak pouze taková norma, která má netriviální, splnitelnou podmínku.

I.2 Sémantické třídění

Kategoriální a specifické normy. Při tomto dělení bereme v úvahu skutečnost, že normy se vztahují k vybrané oblasti reality. Kategoriální normy jsou ty, které jsou formulovány¹⁰ v nejobecnějších pojmech normované oblasti reality (tj. při nejhrubší možné rozlišovací úrovni vzhledem k cíli, který mají normy naplnit) — kategoriích. Jsou to tedy normy málo konkrétní. Normy specifické jsou pak ty, které nejsou kategoriální.

I.3 Syntaktickosémantické třídění

Normy příkazovací, zakazovací a povolovací. O zařazení do příslušné třídy rozhoduje na syntaktické úrovni použitý deontický funktor, na sémantické úrovni charakter normy.

I.4 Pragmatické třídění

Normy umělé a tradiční. Toto dělení vychází ze způsobu vzniku norem. Normy vzniklé uměle jsou tvořeny záměrně, cílevědomě a zpravidla i (vědecky) zdůvodněně a systematicky. Normy vzniklé tradicí jsou tvořeny živelně, podřizují se víceméně mlhavým cílům, jejich aktualizace se děje se zpožděním a spíše neuvědoměle.

Normy apriorní a aposteriorní. Klasifikace tohoto druhu norem je založena na vztahu (obsahu a charakteru) norem k aktuálnímu stavu normované reality. Norma apriorní reguluje dosud normativně neomezený jev v příslušné oblasti skutečnosti anebo zásadně mění (ve smyslu normativního typu) normu předchozí pro ten jev, aniž respektuje dosavadní stav (zvyklosti resp. normativní zvyklosti). Norma aposteriorní potvrzuje stávající poměry v realitě, postuluje omezení již respektované.

Normy perspektivní a retrospektivní. Normy perspektivní jsou ty, které konstituují nový — cílový stav reality. Normy retrospektivní odrážejí vztah cílového systému ke stavu současnému.

Srovnáním předchozích dvou dělení se pokusíme objasnit uvedené pojmy. Normy apriorní mohou být považovány za perspektivní, když anticipují ideální stav reality, tj. když jejich obsah má (nepřímo) predikční charakter; lze je však považovat i za retrospektivní, když eliminují z reálného systému ty jevy, se kterými cílový systém nepočítá. Normy aposteriorní lze do jisté míry považovat za retrospektivní, neboť jejich účelem je prodloužení, převedení starého stavu do ideálního, nového; z téhož důvodu jsou však i perspektivní, protože do nového systému převádějí pouze ty jevy, které jsou s ním slučitelné. Konkrétní zařazení do příslušné třídy lze přiměřeně rozhodnout u konkrétní dané normy.

II. KLASIFIKACE NOREM VYCHÁZEJÍCÍ ZE STRUKTURY NORMATIVNÍCH SOUSTAV

Následující klasifikace jsou odrazem těch vlastností norem, které jsou základem pro uspořádání a vytváření hierarchie normativních soustav. Jsou mj. i vyjádřením rozdílů i styčných bodů mezi normativními soustavami a jejich jistou analogií — deduktivními systémy.

II.1 Syntaktické třídění

Normy explicitní a implicitní. Toto dělení předpokládá formulaci operace odvoditelnosti (tj. výčet odvozovacích pravidel a podmínky jejich aplikace), která pak umožňuje přechod od jistých normativních struktur k jiným, od dané množiny norem k jejím (normativním) důsledkům. Explicitní normy jsou (předem) dané, výslovně uvedené. Tyto normy tvoří bázi normativní soustavy, jejich uspořádání tedy indukuje uspořádání celé soustavy. Implicitní normy jsou odvozené z norem explicitních jako normativní důsledky.¹¹

Normy nadřizené a podřizené. Základem tohoto dělení je relace mezi normami daná operací odvoditelnosti. Podřizená je norma odvozená¹² vzhledem ke všem normám, ze kterých byla odvozena a ty jsou vzhledem k ní nadřizené. Jedná-li se o bezprostřední odvození (jednu aplikaci odvozovacího pravidla, které není pravidlem nahrazení), hovoříme o bezprostřední nadřizenosti resp. podřizenosti. Je-li báze normativní soustavy hierarchicky organizována (tj. každé explicitní normě je přiřazena priorita¹³ nestejně hodnoty), pak pro explicitní normy srovnatelného obsahu je nadřizenou normou ta, která má vyšší prioritu, podřizenou normou je ta, která má prioritu nižší. Normy, které vzniknou bezprostřední aplikací pravidla nahrazení považujeme za totožné. Toto dělení norem tedy není zřejmě vyčerpávající, neboť existují dvojice norem, které nejsou srovnatelné relací nadřizenosti resp. podřizenosti.

II.2 Sémantické třídění

Nadřazené a podřazené normy. Relace analogická nadřizenosti či podřizenosti norem na sémantické úrovni. Je založena na nadřazenosti či podřazenosti pojmů tvořících obsah takto srovnávaných norem. Tato relace je kritériem pro přidělování priorit prvkům báze normativní soustavy.

II.3 Syntaktickosémantické třídění

Normy externí a interní. Externími normami jsou vlastní normy, prvky normativní soustavy — regulující cosi mimo normativní soustavu, interními normami jsou (syntetické) definice regulující obsah pojmů (jmen) výhradně v rámci normativní soustavy. Prvky obou tříd jsou zřejmě snadno odlišitelné jak syntakticky, tak sémanticky.

II.4 Pragmatické třídění

Normy platné a neplatné. Toto dělení norem se mohlo vyskytnout i na předcházejících stupních, jelikož za platnou normu považujeme pouze ta-

kovou, která je prvkem uvažované normativní soustavy; zde však akcentujeme tu skutečnost, že právě platné normy jsou závazné. Platnost norem je funkcí času.

Normy silnější a slabší. Pragmaticky ekvivalent podřízenosti a nadřazenosti resp. podřazenosti a nadřazenosti norem. Na pragmatické úrovni je rozhodující to, že silnější norma je vždy závaznější než norma slabší, tj. je třeba preferovat plnění silnější normy před plněním slabší normy.

V dalším výkladu se zaměříme na explikaci některých z uvedených pojmů a na jejich využití při konstrukci normativních soustav.

Jelikož normotvorbu považujeme za cílevědomý proces, orientujeme se při zkoumání norem především na normy vzniklé uměle a zároveň platné. Další pragmatická třídění slouží zejména k hodnocení norem a normativních soustav z hlediska koncepce vývoje reálného systému, který má být jejich prostřednictvím měněn, transformován na systém cílový.

Explicitní normy jsou srovnatelné s axiomy v deduktivních teoriích. Významný rozdíl mezi axiomy v deduktivních systémech a prvky báze normativních soustav je v tom, že všechny axiomy mají stejnou váhu (je-li množina axiomů minimální) a v tomto smyslu je jejich výběr libovolný. Explicitní normy však nemohou být vybírány zcela libovolně. Musí vždy jít o normy obsahově dostatečně bohaté, které obsahují maximum faktů o normované realitě resp. cílovém systému. Na tom se zakládá i úloha poznání v normotvorbě.

Explicitní normy zřejmě musí být vesměs obecné ve smyslu syntaktické klasifikace. Složené normy jsou méně přehledné nežli normy jednoduché. Výjimkou je však případ, kdy složenou normou dáváme najevo souvislost či sounáležitost jednoduchých norem. Např. souvislost dispozice a sankce k téže hypotéze. Dále je jistě vhodné (zvláště u neformalizovaných soustav) dávat do souvislostí normy příbuzného obsahu a řadit je od silnějších ke slabším.

Báze normativní soustavy musí vždy obsahovat aspoň jednu kategoriální normu. Kategoriální normy jsou sice málo konkrétní, jsou však bohaté na důsledky. Nadto nejsou podřízeny žádné jiné normě, jsou tedy vzhledem k pořádací relaci podřízenosti resp. nadřazenosti maximálními prvky uspořádaných množin norem — větví normativní soustavy. Přitom všechny kategoriální normy mohou být ohodnoceny stejnou, tj. nejvyšší prioritou, ale není to nutné. Pokud nejsou všechny kategoriální normy ohodnoceny nejvyšší prioritou, rozpadá se normativní soustava (už i její báze) na větve (obsahově homogenní třídy) norem různé výchozí závaznosti (síly).

Jelikož explicitní normy nemusí být výhradně kategoriální, tj. v téže větví normativní soustavy se může vyskytnout více než jedna explicitní norma, je zřejmě nutné při přidělování priorit explicitním normám respektovat reálné vztahy podřazenosti resp. nadřazenosti ve zvolené oblasti.

Implicitní normy jsou srovnatelné s teoremý v deduktivních teoriích, rozdíl je pouze v tom, že implicitní normy respektují hierarchii normativní soustavy. Jsou v normativní soustavě obsaženy sice nedeklarativně, ale jsou od ní neoddělitelné. Mají význam především pro aplikace, protože jsou specifikací či konkretizací obecnějších — explicitních norem. Z toho důvodu jsou zpravidla také srozumitelnější a adresnější. To, jaké impli-

citní normy v dané normativní soustavě získáme, závisí hlavně na výběru explicitních norem, tj. na konstrukci báze soustavy. Výběr interních norem — definic ovlivňuje podstatně míru konkrétnosti odvozených — specifických norem. A konečně volba normativní logiky jako základu usuzování ovlivní výběr odvozovacích, tedy charakter operace odvoditelnosti, a tím i uspořádání soustavy.

Klasifikace norem svou povahou patří do té disciplíny, kterou nazýváme teorie norem. Je však zřejmé, že poskytuje dostatek podnětů a je užitečným nástrojem i pro metodologii budování normativních soustav a normotvorbu vůbec. S tímto záměrem byly také voleny třídy klasifikace.

¹ Norma není výrokiem. Je modifikací výroku, provedenou pomocí některého deontického funktoru („je přikázáno...“, „je zakázáno...“, „je povoleno...“).

² Viz Štěpán, J.: *Normativní soustavy a konzistence*. SPFFBU B 31 (1984).

³ Je to možné i na syntaktické úrovni, zvláště při určité míře formalizace.

⁴ Viz Štěpán, J.: *Normativní logika s kvantifikátory*. SPFFBU B 30 (1983).

⁵ Z formálně logického hlediska jsou 1. a 2. výroky nebo výrokové formy, 3. je individuální proměnná a 4. deontický funktor.

⁶ Při důsledné aplikaci výše uvedeného členění se jedná o dvě různé normy.

⁷ Viz Štěpán, J.: *Normativní logika a normativní teorie*. Disertační práce, Brno 1980.

⁸ Viz Štěpán, J.: *Normativní logika s kvantifikátory*. SPFFBU B 30 (1983).

⁹ Měl-li by být uvažován zúžený obor proměnnosti, tj. jistá podtřída třídy adresátů, bude taková norma vyjádřena formou obecné normy s tím, že musí mít podmínkový tvar (hypotetická norma) s netriviální podmínkou vymezující právě tu podtřidu.

¹⁰ Týká se formulace té složky norem, která byla v úvodu nazvána obsah normy.

¹¹ Množina norem, ze kterých je bezprostředně odvozena konkrétní implicitní norma, však nemusí obsahovat žádnou explicitní normu. Sekvence odvození té implicitní normy však vždy vychází aspoň z jedné normy explicitní.

¹² V tom odvození musí být použito aspoň jedno odvozovací pravidlo, které není pravidlem nahrazení.

¹³ Priorita je syntaktický ekvivalent síly norem.

CLASSIFICATION OF NORMS

In the article the gnoseologic preconditions of investigation of norms are delimited. The classification of norms is given for the norms in general and for the norms which are elements of the normative systems. In both cases the classifying of norms is extended according to the criteria on the syntactic, semantic and pragmatic level. The methodological meaning of separate classes of norms' classification for building of the normative systems is then discussed.